
Γεωγραφίες

Αρ. 29 (2017)

Γεωγραφίες, Τεύχος 29, 2017

**ΣΥΝΟΜΙΛΩΝΤΑΣ ΜΕ ΤΑ ΠΑΙΔΙΑ «ΓΙΑ ΤΟ ΧΩΡΟ»:
Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ ΤΗΣ DOREEN MASSEY
ΣΤΗΝ ΠΡΩΤΟΒΑΘΜΙΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ**

Ειρήνη Μίχα

ΣΥΝΟΜΙΛΩΝΤΑΣ ΜΕ ΤΑ ΠΑΙΔΙΑ «ΓΙΑ ΤΟ ΧΩΡΟ»: Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ ΤΗΣ DOREEN MASSEY ΣΤΗΝ ΠΡΩΤΟΒΑΘΜΙΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

Ειρήνη Μίχα¹

Τα κείμενα της Doreen Massey, η διδασκαλία, η στάση της απέναντι στην επιστήμη, την έρευνα, την εκπαίδευση, την πολιτική, έχουν διαμορφώσει μια νέα ματιά στις σπουδές της Γεωγραφίας, μεταλλάσσοντας την εκπαιδευτική διαδικασία και το περιεχόμενό της ευρύτερα σε όλους τους κλάδους που πραγματεύονται το χώρο. Το έργο της έχει επηρεάσει και τις παιδαγωγικές επιστήμες, ιδιαίτερα σε ό,τι αφορά τη διδακτική της γεωγραφίας από την οπτική της κριτικής παιδαγωγικής, όπου διερευνάται τελευταία και η χωρική εστίαση στην εκπαίδευση (*critical pedagogy of space*, βλ. μεταξύ άλλων Morgan 2000, Gruenewald 2003). Η συμβολή αυτή – λιγότερο ίσως γνωστή στην Ελλάδα – μας αφήνει απόθεμα «κλειδιά» για να διαπεράσουμε τα στεγανά της επίσημης πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης, να κρατήσουμε ζωντανή την επιρροή του έργου της, όπως μας προέτρεψε η Hilary Wainwright (2016), αλλά και να αναλάβουμε την ευθύνη, όπως συνήθιζε να παροτρύνει η ίδια – για τα παιδιά μας και τους χώρους τους.

Στα δημοτικά σχολεία της Ελλάδας το μάθημα της *γεωγραφίας* εντάσσεται στο αναλυτικό πρόγραμμα αρχικά της πέμπτης τάξης, όπου τα παιδιά εξοικειώνονται με το εργαλείο του χάρτη και στη συνέχεια μελετούν το φυσικό και το ανθρωπογενές περιβάλλον της χώρας, για να «κλείσουν» την ύλη με τον ελληνισμό εκτός συνόρων. Στις πρώτες τάξεις του δημοτικού έχουν ήδη ξεκινήσει τα μαθήματα *μελέτης περιβάλλοντος και ιστορίας*, στα οποία ωστόσο (όπως και στα μαθήματα κορμού, γλώσσας και μαθηματικών), περιγράφονται αποσπασματικά χώροι και χρόνοι, υποχρεώνοντας τα παιδιά να αποστηθίσουν τοπωνύμια και γεγονότα που αδυνατούν να χαρτογραφήσουν. «Ο χώρος είναι απλά εκεί που τα πράγματα συμβαίνουν», όπως χαρακτηριστικά επισημαίνει ο John Morgan (2000:277), περιγράφοντας την αντίστοιχη ύλη στα σχολεία της Αγγλίας και της Ουαλίας. Στην ουσία ο χώρος (και ιδιαίτερα ο χώρος της πόλης) δε διδάσκεται στα σχολεία μας – εξάλλου και στο πρόγραμμα σπουδών του Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης του ΕΚΠΑ η διδασκαλία του χώρου περιορίζεται στα ζητήματα περιβαλλοντικής συνείδησης.

Τα εκπαιδευτικά προγράμματα, όπως και οι τρόποι διδασκαλίας διαφέρουν από τόπο σε τόπο, ενταγμένα σε ευρύτερες ιστορικές και κοινωνικο-πολιτικές ανακατατάξεις. Ωστόσο στη βιβλιογραφία εντοπίζεται μια κριτική στάση με ορισμένες κοινές συνισταμένες και με συχνές παραπομπές στις θεωρητικές έννοιες και κατευθύνσεις της Doreen Massey. Ιδιαίτερα μέσα από τις επεξεργασίες που εντάσσονται στη σχετικά νεοσύστατη θεματική *γεωγραφίες των παιδιών* (*children's geographies*), αναδύεται σταδιακά ένας γόνιμος προβληματισμός γύρω από τις χωρο-κοινωνικές παραμέτρους της παιδικής ηλικίας, όπως και πιο εστιασμένες προσεγγίσεις που επισημαίνουν τη σημασία του χώρου – ως σημείου περιπλοκής στην καθημερινότητα των παιδιών, αλλά και ως θεματικού άξονα στο πρόγραμμα του σχολείου. Το κείμενο αυτό επιχειρεί να συνοψίσει τη συζήτηση αυτή, αναδεικνύοντας σημαντικές επιρροές από το έργο της Doreen Massey και πολλαπλές επεξεργασίες του.

1. Επίκουρη καθηγήτρια ΕΜΠ, imicha@arch.ntua.gr.

Η ταυτοχρονία της διαφοράς

Μέσα από τη σχεσιακή κατανόηση του κόσμου, η Doreen Massey αναδεικνύει την ταξική δομή της κοινωνίας, επισημαίνοντας ωστόσο τη σύνθετη διαπλοκή της με τις έμφυλες και φυλετικές διακρίσεις, και ιδιαίτερα με τις γεωγραφικές ανισότητες. Με αυτή την οπτική από το 1990 συγκροτείται ένα διεπιστημονικό πεδίο όπου γίνεται προσπάθεια, παράλληλα με τις ψυχολογικές αναλύσεις που παραδοσιακά καθοδηγούν την εκπαιδευτική διαδικασία, να αναδειχθούν ποικίλες πτυχές της παιδικής κοινωνικοποίησης που αφορούν πολλαπλές ταυτότητες σε διαφορετικούς χώρους και χρόνους. Προσεγγίσεις που κατανοούν το χώρο ως *σχέσεις-μεταξύ*, και τις σχέσεις σε κάθε τόπο «*ως ενσωματωμένες, εμποδωμένες πρακτικές*» (Massey στο Blazek 2015:58), όπως και έρευνες που εστιάζουν στις έμφυλες διαστάσεις της χωρο-κοινωνικής κατασκευής της παιδικής ταυτότητας (Hörshelmann & Blerk 2012:50, Skelton 2000:75, Evans & Holt 2011:5), διαμορφώνουν σταδιακά έναν κοινό στόχο: την επιθυμία στην παιδαγωγική διαδικασία να αντιμετωπίζονται τα πρόνομα, οι ανισότητες και οι πολλαπλές κοινωνικές ιεραρχίες, όχι ως δεδομένα, αλλά ως διαπραγματεύσιμες αντιθέσεις.

Η οπτική αυτή αναζητά, από τους ενήλικες να αποβάλουν τη συνήθεια να διορθώνουν κάθε «ατόπημα» ή «λάθος» επιβάλλοντας γνωστικούς δρόμους, αλλά και να απαγκιστρωθούν από τη γραμμική (ενίοτε χρονική) ανάγνωση της «διαφοράς», που ταξινομεί τις ικανότητες των παιδιών είτε ηλικιακά (Ramsey 2004:29), είτε με το βαθμό υστέρησης από ένα κυρίαρχο πολιτισμικά πρότυπο. Με δυο λόγια χρειάζεται μια παιδαγωγική διαδικασία που θα παραδέχεται την *ταυτοχρονία της διαφοράς*, την πιθανότητα να συνυπάρχουν πολλαπλές αυτόνομες διαδρομές και ιστορίες (Massey 2001:28-30).

Χωρικές συναντήσεις, διαπλοκές και διαπραγματεύσεις

Η Doreen Massey χρησιμοποιούσε συχνά προσωπικές εμπειρικές παρατηρήσεις, αναδεικνύοντας την καθημερινότητα ως προνομιακό πεδίο για να αποκαλύψουμε μικρές, αθέατες πρακτικές και σχέσεις, που, όπως υποστήριζε, συνθέτουν τη «μεγάλη εικόνα». Με άλλα λόγια να κάνουμε ορατή τη σιωπηλή, συχνά ασυ-

νείδητη *άσκηση του τόπου* μέσα από τη συνεχή *διαπραγμάτευση διασταυρούμενων τροχιών* που ανασυντάσσει το χώρο σε όλες του τις κλίμακες (Massey 2008:173,253). Για τα παιδιά, οι πιο κοινές πρακτικές της καθημερινότητάς τους αποτελούν ζητήματα μιας αβέβαιης και επισφαλούς κατάκτησης, συχνά *απαξιωμένης* από την επίσημη εκπαίδευση. Συνδέοντας τις πρακτικές αυτές με τη σφαίρα του σχολείου, αναγνωρίζουμε τη σημασία και τη δυναμική τους, ως μικρά τοπικά επιτεύγματα που περιπλέκονται και στην παραγωγή του παγκοσμίου. Όπως εξηγεί η Doreen Massey (1998:125), σε αυτόν τον *αστερισμό από προσωρινές συνοχές* μπορούμε να αναγνωρίσουμε τη χωρική κατασκευή της κουλτούρας των νέων. Οι Aitken, Lund και Kjørholt (2007:9,13), ακολουθώντας τη σκέψη της, συνοψίζουν τον τρόπο με τον οποίο κατανοούν τη σχέση του χώρου με τα παιδιά – ως προϊόν που συν-διαμορφώνεται διαρκώς, μέσα από αλληλοσυσχετισμούς και αλληλεπιδράσεις από την απεραντοσύνη του παγκόσμιου μέχρι το πολύ μικρό, ως τη σφαίρα της συνυπάρχουσας πολλαπλότητας – και καταλήγουν: «*Αν σκεφτόμαστε τον παγκόσμιο χώρο σχεσιακά, τότε είναι σημαντικό να μην τον αναπαριστούμε σαν κάτι που βρίσκεται έξω ή κάπου ψηλά, αλλά ως κάτι απόλυτα θεμελιωμένο στις καθημερινές πρακτικές νέων στη Βολιβία, την Αιθιοπία, την Αργεντινή και το Μεξικό, κατανοώντας επίσης ότι οι πρακτικές και οι διασυνδέσεις αυτές, με τα λόγια της Doreen Massey (2005:185), “μπορούν να εκτείνονται σε όλο τον κόσμο”*» (δική μου μετάφραση).

Αντίστοιχα, η Lou Preston (2015:44), με αφετηρία το έργο της Massey, διερευνά τον τρόπο με τον οποίο αρθρώνεται η εκπαίδευση με άξονα το χώρο, στα δημοτικά σχολεία της Αυστραλίας, και υποστηρίζει, πως ακόμα και σε αυτές τις μικρές ηλικίες, η σχεσιακή αντίληψη του χώρου δίνει τη δυνατότητα στα παιδιά να εισαχθούν στην ιδέα ότι «*η βιωμένη πραγματικότητα της καθημερινής μας ζωής είναι απόλυτα διασπαρμένη (Massey 2005:184)*». Την περσινή σχολική χρονιά, προσεγγίζοντας, με μαθητές και μαθήτριες της Ε' τάξης, τη γειτονιά του Μεταξουργείου, το επιχείρημά της επιβεβαιώθηκε, καθώς συνειδητοποιήσαμε ότι τα παιδιά έχουν οικειοποιηθεί τις παγκόσμιες προκλήσεις και πιέσεις σε βαθμό που τις επεξεργάζονται «τοπικά» με τους δικούς τους τρόπους, υποδεικνύοντας μας πώς να σκεφτόμαστε το χώρο ως ανοικτό και δυναμικό πλέγμα από *τόπους συνάντησης* (Massey 1995:65) –

Επίσκεψη στο Λαύριο (1992), D. Massey και Ειρ. Χατζημιχάλη.

δική τους διατύπωση ήταν και η φράση «διαδρομές: κάτι από αλλού, κάτι από παντού» (2016), που συμπυκνώνει τόσο διορατικά την πορεία αυτής της συνεργασίας.

Εμπλουτίζοντας τις διερευνήσεις αυτές, η Liz Taylor (2013), διδάσκουσα στο Παιδαγωγικό Τμήμα του Πανεπιστημίου του Cambridge, αναζητά τρόπους ανανέωσης της ερευνητικής διαδικασίας στην εκπαίδευση με βάση τη σχεσιακή αντίληψη του χώρου της Massey. Ακολουθώντας τη μέθοδό της, μπορούμε να σκεφτούμε κάθε τάξη σχολείου ως μελέτη περίπτωσης (case) που την αντιλαμβανόμαστε ως τόπο διασταύρωσης και διαπραγμάτευσης «μιας συγχρονίας των μέχρι-τόρα-ιστοριών» (Massey 2005:54) – ακόμα (και ιδιαίτερα) όταν τα παιδιά μαθαίνουν τόπους μακρινούς και άγνωστους.

Συνομιλώντας με τα παιδιά

Η παρουσία και ο τρόπος ομιλίας της Doreen Massey ήταν η ενσώματη έκφραση του έργου της. Λίγοι καταφέρνουν να κάνουν τη θεωρία πράξη. Η ζωντάνια και

η κατανόηση στο βλέμμα της, ο μεστός και κατανοητός λόγος της, αποτελούν ξεχωριστό μάθημα στάσης ζωής – ίσως το πιο σημαντικό απόθεμα για τη σχέση μας με τους ανήλικους συγκατοίκους μας.

Στο χώρο της κριτικής παιδαγωγικής επισημαίνεται συχνά ότι η συνομιλία με τα παιδιά δεν απαιτεί γλωσσικές και εννοιολογικές απλουστεύσεις. Χρειάζεται όμως ευελιξία, προσοχή και παρατήρηση, ώστε να μπορούμε σε κάθε στιγμή να υιοθετήσουμε τις συμβάσεις τους και πρακτικές που ανταποκρίνονται στις δικές τους ανησυχίες (Christensen & James 2000:3). Χρειάζεται με άλλα λόγια να είμαστε ανοικτοί/ες να εκτιμήσουμε (όπως η Doreen) μια συζήτηση για το ποδόσφαιρο, ένα περίπατο, μια σιωπή παρατηρώντας το πέταγμα ενός πουλιού ή την ανυπομονησία για τις πιο κοινές καθημερινές απολαύσεις. Για να απαλλαγεί η εκπαιδευτική διαδικασία από εθνικιστικούς δογματισμούς, έμφυλες ιεραρχήσεις και διδακτισμό, χρειάζεται μόνο, όπως εξηγεί, ο Mark Dudek (2005:11), να διαφοροποιήσουμε τον τρόπο με τον οποίο σκεφτόμαστε τα παιδιά και τους χώρους τους – στάση που απαιτεί «μια νέα γεωγραφική φαντασία», τη σύσταση μιας

οπτικής πλήρως εστιασμένης στο χώρο (Massey 2001:39, 2006:50).

Οι αφηγήσεις και οι πρακτικές των παιδιών δεν ταιριάζουν πάντα στους τυπικούς τρόπους με τους οποίους νοούμε και αντιμετωπίζουμε την παιδική ηλικία, ανατρέπουν τόσο τις γραμμικές αναγνώσεις της ηλικιακής ανάπτυξης και της «διαφοράς», όσο και τις επικρατέστερες θεωρίες της παιδαγωγικής και του χώρου. Ας κάνουμε μια προσπάθεια να προωθήσουμε ό,τι συνθέτει αυτό που εύστοχα χαρακτήρισε ο Κωστής Χατζημιχάλης (2013:11) «τρόπο της Massey», για να τους δώσουμε τη δυνατότητα να συνυπάρξουν, να σκαρφιστούν, να διαφωνήσουν, να αναπτύξουν ποικίλες τροχιές, και «να γίνουν κάτι άλλο από αυτό που υπαινίσσονται τα γεωγραφικά και ιστορικά πλαίσια της εκπαίδευσης» (Aitken *et al* 2007:14).

Νοιώθω ευγνωμοσύνη που είχα την τύχη να την ακούσω, αλλά και να ανταλλάξουμε λίγες κουβέντες, μαζί και μια συνήθεια, μια ετήσια επαφή μέσα από το κρεμασμένο στους τοίχους μας κοινό ημερολόγιο. Επίπωνα, πήρε και φέτος το ημερολόγιο τη θέση του στον ένα τοίχο – με μια βαθιά πίστη ότι η σχεσιακή κατασκευή του χώρου διασταυρώνει τις σκέψεις μας από το τοπικό στο παγκόσμιο και ίσως πέρα από αυτό.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Aitken, Stuart C., Lund, Ragnhild & Kjørholt, Anne Trine (2007), “Why Children? Why Now?”, *Children’s Geographies*, 5:1,3-14.
- Blazek, Matej (2015), *Rematerialising Children’s Agency: Everyday Practices in a Post-socialist Estate*, Policy Press.
- Christensen, Pia & James, Allison (ed.) (2000), *Research with Children: Perspectives and Practices*, London & New York: Falmer Press.
- Dudek, Mark (2005), *Children’s Spaces*, Oxford: Architectural Press Elsevier.
- Evans, Ruth & Holt, Louise (2011), “Diverse spaces of childhood and youth: gender and other socio-cultural differences”, *Children’s Geographies*, Special Issue Editorial, 9 (3/4).
- Gruenewald, David. A. (2003), “The Best of Both Worlds: A Critical Pedagogy of Place”, *Educational Researcher*, 32(4):3-12.
- Hörschelmann, Kathrin & Van Blerk, Lorraine (2012), *Children, Youth and the City*, London & New York: Routledge.
- Jess, Pat M. & Massey, Doreen (ed.) (1995), *A place in the world? Places, cultures and globalization*, Oxford: The Open University.
- Massey, Doreen (1998), “The spatial construction of youth cultures”, in Skelton Tr. & Valentine G. (ed.), *Cool Places: Geographies of youth cultures*, London: Routledge, pp. 122-130.
- Massey, Doreen (2006), “The geographical mind”, in Balderstone D. (ed.), *Secondary Geography Handbook*, Geographical Association, pp. 46-51.
- Massey, Doreen (2005), *For space*, London: Sage.
- Massey, Doreen (2001), *Φιλοσοφία και πολιτικές της χωρικότητας*, Αθήνα: Τμήμα Αρχιτεκτόνων ΕΜΠ – Παπασωτηρίου.
- Massey, Doreen (2008), *Για το χώρο*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Morgan, John (2000), “Critical pedagogy: the spaces that make the difference”, *Culture & Society*, 8(3):273-289.
- Preston, Lou (2015), “The Place of Place-Based Education in the Australian Primary Geography Curriculum”, *Geographical Education*, 28:41-49.
- Ramsey, Patricia G. (2004), *Teaching and Learning in a Diverse World. Multicultural Education for Young Children*, New York & London: Teachers College Press.
- Skelton, Tracey (2000), “‘Nothing to do, nowhere to go?’, Teenage girls and ‘public’ space in the Rhondda Valleys, South Wales”, in Holloway S. L. & Valentine G. (ed.), *Children’s Geographies: Playing, living, learning*, London & New York: Routledge, pp. 69-75.
- Taylor, Liz (2013), “The Case as Space: Implications of Relational Thinking for Methodology and Method”, *Qualitative Inquiry*, 19(10):807-817.
- Wainwright, Hilary (2016), “How we will miss that chuckle: my friend Doreen Massey”, 15 March, *OpenDemocracy*, διαθέσιμο στο <https://www.opendemocracy.net/uk/hilary-wainwright/how-we-will-miss-that-chuckle-my-friend-doreen-massey> [τελευταία επίσκεψη 10 Φεβρουαρίου 2017].
- Διαδρομές: κάτι από αλλού, κάτι από παντού (2015-16), Ερευνητικό εργαστήριο μη χρηματοδοτούμενο, παράλληλη δράση στο Τοπικό Δίκτυο Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης και Πολιτιστικών Θεμάτων (Το βλέμμα στην πόλη), Υπεύθυνες: Ελένη Ζάχου, Ειρήνη Μίχα, Έλενα Ακύλα, διαθέσιμο στο: https://elenakyla.wordpress.com/2016_
- Χατζημιχάλης, Κωστής (2013), «Επαινος για την Doreen Massey», *Γεωγραφίες*, 21:10-11.